

WIESŁAW AMBROZIK

SYTUACJA SPOŁECZNA DZIECKA W RODZINIE ALKOHOLICZNEJ

I. WPROWADZENIE W PROBLEMATYKĘ

Zaburzenia procesu uspołecznienia dzieci i młodzieży uwarunkowane są, jak wiadomo, szeregiem czynników zarówno o charakterze społecznym (rozpatrywanych równocześnie w kategoriach makro- i mikrospołecznych), jak i czynników biopsychicznych, które wspólnie kształtują i wyznaczają poziomy ich społecznej dojrzałości. Szczegółowe badania naukowe dostarczają przy tym wiele dowodów na to, że bezpośrednim źródłem tych zaburzeń staje się w większości środowisko społeczne wychowanka, w którym na podstawie funkcjonujących wzorów i norm społecznych kształtuje się jego osobowość społeczna. W sytuacji, kiedy środowisko to dostarcza dziecku takich wzorów społecznego zachowania się, które zgodne są z normami i wartościami akceptowanymi przez ogół społeczeństwa, obserwować możemy u wychowanka postępujący proces uspołecznienia, to znaczy konstruktywnego i twórczego przystosowania się do społecznie oczekiwanych zachowań. W sytuacji natomiast odwrotnej, kiedy oddziaływanie tego środowiska są sprzeczne z ogólnie przyjętymi normami, a jednostka się im poddaje, mamy do czynienia z postępującym procesem jej społecznego wykolejania się (zaburzonym procesem uspołecznienia), przejawiającym się w zachowaniach naruszających społecznie uznawane normy moralne i prawne.

W bogatej już dziś literaturze dotyczącej zaburzeń procesu uspołecznienia dzieci i młodzieży, poza wieloma czynnikami wyznaczającymi ten proces, zgodnie wskazuje się na rolę rodziny w tym względzie. Odgrywa ona bowiem w procesie rozwoju dziecka zasadniczą rolę w zakresie kształtowania jego osobowości, stąd też wszelkie zaburzenia występujące w jej ramach prowadzą w konsekwencji do mniej lub bardziej zaznaczających się odchyśleń w prawidłowym przebiegu procesów socjalizacji. Jak wskazuje na to wielu autorów „proces uspołecznienia młodzieży przestępczej charakteryzuje się tym, że młodzież ta w wyższym odsetku jest ofiarą niestabilności więzi społecznej w rodzinie i pozbawiona jest szczęś-

liwego dzieciństwa"¹. Oczywiście jest, że wszelkie zaburzenia w strukturze i funkcjonowaniu rodziny mają szereg zarówno zewnętrznych, jak i wewnętrznych uwarunkowań. Jednym z nich jest alkoholizm w rodzinie, uważany w literaturze jako „wysoce prognostyczny czynnik kryminogenny”². Wprawdzie kiedy mówi się o alkoholizmie, ma się na myśli zjawisko tzw. dewiacji indywidualnej, ale przecież trudno wyobrazić sobie, aby jednostka uznana za dewianta mogła prawidłowo funkcjonować w całym systemie ról społecznych, w tym również i ról wewnątrzrodziny³. Stąd też alkoholizm któregoś z członków rodziny prowadzi w konsekwencji do dewiacji całego środowiska rodzinnego, przejawiających się przede wszystkim w dezorganizacji jej wewnętrznej struktury, a tym samym dysfunkcjonalności w zakresie przypisywanych jej zadań i funkcji.

Biorąc pod uwagę owe społeczne skutki alkoholizmu w rodzinie, pragnę zająć się w niniejszym opracowaniu zagadnieniem sytuacji społecznej dziecka w rodzinie alkoholicznej. Chodzić będzie tutaj przede wszystkim o wskazanie, jak dalece alkoholizm w rodzinie dezorganizuje jej funkcjonowanie oraz jak na tym tle kształtuje się sytuacja społeczna dziecka. Niniejszy problem stanowi element szerszych badań prowadzonych przez autora, a dotyczących warunków wychowawczego kompensowania sytuacji społecznej dziecka rodziny alkoholicznej w płaszczyźnie kulturowo zaniedbanego rejonu wielkiego miasta. Tym samym sytuację tego dziecka rozpatrujemy tam na gruncie całego środowiska wychowawczego, analizując zarazem poziomy organizowanych działań kompensacyjnych, jakie podejmowane są przez to środowisko w stosunku do dziecka i jego rodziny.

Nim jednak przejdę do ukazania niektórych wyników badań, zatrzymam się jeszcze nad sprecyzowaniem samego pojęcia sytuacji społecznej dziecka. Sytuację społeczną ujmuję się w socjologii jako element środowiska społecznego będący, jak się wydaje, funkcją zachodzących w nim procesów i zjawisk, które z kolei stanowią system wpływów kształtujących odpowiednio osobowość jednostki. J. H. S. Bossard mówiąc o sytuacji społecznej wskazuje na trzy charakterystyczne jej cechy. Zdaniem jego sytuacja 1) stanowi zespół bodźców zewnętrznych w stosunku do osobnika działającego pod jej wpływem, 2) w swej strukturze i oddziaływaniu przejawia się jako dynamiczna jedność, 3) tworzy jako układ bodźców specjalną łączność z osobnikiem działającym.

¹ S. Kowalski, *Socjologia wychowania w zarysie*, Warszawa 1974, s. 343 - 344. Por. również P. Zakrzewski, *Zagadnienie prognozy kryminologicznej*, Warszawa 1964; A. Pawełczyńska, *Przestępczość grup nieletnich*, Warszawa 1964; H. Malewska, V. Peyre, *Przestępczość nieletnich. Uwarunkowania społeczno-ekonomiczne*, Warszawa 1973.

² P. Zakrzewski, op. cit., s. 175.

³ A. Podgórecki, *Patologia życia społecznego*, Warszawa 1969, s. 25-30.

W związku z powyższym autor podkreśla, że sytuację należy rozpatrywać z trzech różnych punktów widzenia, identyfikowanych z pojęciami struktury, przebiegających w niej procesów i składających się na nią treści⁴. Z tych też względów mówiąc o sytuacji społecznej będąc na myśli określony, względnie trwały układ stosunków społecznych, podejmowanych ról i pozycji społecznych oraz wpływów, jakie w czasie ich trwania są przekazywane, co w konsekwencji kształtuje odpowiedni poziom uspołecznienia dziecka. Ponieważ skutkiem tych stosunków, pełnionych ról, dokonujących się wpływów jest określony efekt wychowawczy, przejawiający się w mniej czy bardziej adekwatnie (w stosunku do celów wychowawczych) ukształtowanej osobowości dziecka, dlatego mówiąc o jego sytuacji mam na myśli zarówno jej aspekt społeczny, jak i wychowawczy.

II. INFORMACJE O TERENIE I METODACH BADAŃ. PRÓBA TYPOLOGII SYTUACJI SPOŁECZNEJ DZIECKA

Badania zlokalizowane zastały w raczej zaniedbanym rejonie miasta Poznania — ul. Garbary z jej przyległościami. Charakteryzuje się on przede wszystkim starym, czynszowym (w wielu wypadkach przeznaczonym do rozbiórki) typem zabudowy, pozbawionym często wielu podstawowych urządzeń sanitarnych. W rejonie tym zlokalizowany jest głównie tradycyjny przemysł, bazujący w większości na kadrze nie mającej specjalnie wysokich kwalifikacji, rekrutującej się zresztą głównie z mieszkańców tego rejonu miasta. Jak wynika z informacji uzyskanych od dyrektorów szkół, kierowników placówek wychowania pozaszkolnego oraz danych KD Milicji Obywatelskiej, rejon ten charakteryzuje się również szeregiem zaniedbań natury wychowawczej. Mimo funkcjonowania tu wielu instytucji wychowawczych i kulturalnych, spotykamy się bowiem z kumulacją zjawisk przestępczości zarówno wśród dorosłych, jak i nieletnich, alkoholizmem, prostytutką itp.⁵ Konsekwencje tego stanu rzeczy są oczywiście wychowawczo niepomysłne i rzutują przede wszystkim na rozwój dzieci i młodzieży.

Badaniami objętych zostało 55 dzieci mieszkających we wspomnianym rejonie miasta i będących równocześnie uczestnikami zajęć Ośrodka Pracy Pozalekcyjnej przy ul. Grochowe Łąki, funkcjonującego jako filia MDK „Harcówka”. Wybór tej placówki nie był przypadkowy. Zdecydowało o tym jej zlokalizowanie w centrum owego zaniedbanego rejonu

⁴ I. H. Bossard, *The Sociology of Child Development*, New York 1954, s. 36 - 39, cyt. na podstawie: S. Kowalski, *Rozwój mowy i myślenia dziecka*, Warszawa 1962, s. 113.

⁵ Por. B. Maroszek, *Przestępczość nieletnich i dorosłych oraz alkoholizm na terenie Poznania w 1957 r.*, Kronika Miasta Poznania, Rocznik XXVI, 1958, nr 3, s. 81 - 98.

miasta, jak również i to, że skupiała ona w swych ramach dzieci pochodzące ze środowisk wychowawczo zaburzonych, co w istotnym stopniu określało formy i kierunki jej funkcjonowania. Tam też na podstawie analizy charakteru zaburzeń, występujących w rodzinach uczestników wspomnianej świetlicy, wyodrębniono 34 rodziny, których źródłem dezorganizacji był alkoholizm przynajmniej jednego z jej członków. W sumie z rodzin takich pochodziło 55 dzieci, które łącznie stanowiły 68,7% całego stanu świetlicy.

W toku badań zainteresowania nasze skupiły się wokół: 1) odzwierciedlających się w biografii dziecka wpływów zaburzonego wychowawczo środowiska rodzinnego, 2) samego funkcjonowania rodziny alkoholycznej i stwarzanych przez nią warunków dla przebiegu procesu uspołecznienia dziecka. Odpowiednio do problemu, zastosowano następujące techniki badawcze: 1) wywiad biograficzny z dzieckiem, za pomocą którego uzyskano materiał dotyczący funkcjonowania rodziny oraz odzwierciedlających się w osobowości dziecka jej wpływów, pozycji, ról i stosunków wewnątrzrodzinnych; 2) wywiad w rodzinie, przy zastosowaniu którego mogliśmy poznać rozmiary dezintegracji jej struktury, a w konsekwencji i zaburzeń jej wychowawczego funkcjonowania. Na tej też podstawie mogliśmy określić sytuację społeczną dziecka w poszczególnych, rysujących się tu kategoriach rodzin; 3) wywiady z przedstawicielami poszczególnych instytucji, w których zasięgu działania znajdowały się interesujące nas rodziny i ich dzieci; byli to przede wszystkim wychowawcy klas i Ośrodka Pracy Pozalekcyjnej, pracownicy poradni wychowawczo-zawodowej oraz poradni przeciwalkoholowej, lekarze szkolni i niektórzy specjaliści, inspektor do spraw nieletnich KDMO; 4) obserwacja czyniona przy okazji różnorodnych kontaktów, zwłaszcza z dziećmi i ich rodzicami, która umożliwiała rejestrowanie wielu faktów i zdarzeń świadczących o sytuacji rodzinnej dziecka. W trakcie przeprowadzania już wstępnych badań zarysowały się pewne kategorie dzieci, których sytuacje społeczne w rodzinie, na skutek jej zróżnicowanego funkcjonowania, kształtowały się na różnym poziomie. Decydowało to tym samym o odmiennych warunkach, jakie stwarzały tym dzieciom rodziny w procesie ich uspołeczniania. Bliższa analiza konkretnych sytuacji społecznych dziecka w rodzinie, uwzględniająca przede wszystkim jej strukturę społeczną, warunki bytowania oraz poziom wychowawczego funkcjonowania, a ściślej rzecz biorąc, jej społecznej i wychowawczej dezorganizacji, pozwoliły na wyodrębnienie pewnych typów sytuacji. I w ten to sposób wychodząc od sytuacji konkretnych, odniesionych do poszczególnych jednostek, doszliśmy do typów sytuacji odpowiadających typom procesu uspołecznienia — kształtowania się osobowości społecznej — tzn. kategorii jednostek charakteryzujących się wspólnymi cechami uspołecznienia. Na tej podstawie wyróżniono następujące typy sytuacji społecznej dziecka.

1. **Sytuacja wychowawczo zachwiana.** Charakteryzuje się ona przede wszystkim pozytywnym charakterem stosunków wewnątrzrodzinnych, opartych na trwałych więziach emocjonalnych. Pewne zaburzenia, często zresztą przelotne, występują w stosunku do ojca i męża alkoholika. Dziecko ma zagwarantowaną przez dom dobrą opiekę wychowawczą. Role pełnione przez dziecko w rodzinie są adekwatne do jego możliwości i wynikają z jego pozycji w rodzinie. W środowiskach tych nie spotyka się poza alkoholizmem innych zjawisk patologicznych. W przypadku nawet poważnej dezorganizacji życia na skutek alkoholizmu ojca rodzina jest wewnętrznie równoważona zabiegami matki, która podejmuje wiele funkcji gospodarczych i opiekuńczych.

2. **Sytuacja wychowawczo zaburzona.** Stosunki wewnątrzrodzinne w tym typie sytuacji ulegają znacznym zaburzeniom. Pozytywnie kształtują się one jedynie w układzie matka — dzieci i nacechowane są najczęściej silnymi więziami emocjonalnymi. Natomiast stosunki między rodzicami oraz między ojcem i dziećmi są obojętne bądź wręcz negatywne. Opieka wychowawcza domu jest poważnie zdeorganizowana na skutek znacznych obowiązków pozarodzinnych matki i równoczesnego jej braku ze strony ojca alkoholika. Dziecko jest często obciążone wieloma obowiązkami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa domowego. W rodzinach tych nawarstwiają się również i inne zjawiska patologiczne mające negatywny wpływ na ich wychowawcze funkcjonowanie.

3. **Sytuacja wychowawczo patologiczna.** Stosunki między rodzicami są tutaj zdecydowanie zaburzone i mają charakter negatywny, a nawet wręcz wrogi. Podobnie kształtują się również stosunki między ojcem alkoholikiem a dziećmi. Natomiast stosunki między matką i dziećmi są raczej pozytywne, jednak i tu występują poważne zaburzenia. Poziom wychowawczego funkcjonowania tych rodzin jest wysoce zdeorganizowany. Dzieci nie mają zagwarantowanej odpowiedniej opieki wychowawczej, często pozostawione są samym sobie. Rodzice nie przejawiają większego zainteresowania ani ich czasem wolnym, ani też obowiązkami szkolnymi. W wielu przypadkach dzieci te są obciążone prowadzeniem całego gospodarstwa domowego i spełnianiem opieki nad młodszym rodzeństwem. W rodzinach tych poza alkoholizmem, często obojga rodziców, nawarstwiają się inne zjawiska patologiczne, które negatywnie odzwierciedlają się w osobowości dziecka.

Zarysowana typologia sytuacji społecznej dziecka została tutaj celowo ograniczona do sytuacji wewnątrzrodzinnej. W ramach szerszych badań rozpatrujemy ją na gruncie całego środowiska wychowawczego, idąc niejako w ślad za uczestnictwem dziecka w różnych układach tego środowiska, gdzie na gruncie każdego z nich ową sytuację w podobny sposób rozpatrujemy.

III. TYPOLOGICZNA CHARAKTERYSTYKA SYTUACJI SPOŁECZNEJ DZIECKA W RODZINIE

Zaprezentowana wyżej typologia sytuacji społecznej dziecka w rodzinie alkoholycznej służyć będzie opracowaniu wyników badań, jakie zostały zebrane w tym zakresie. Analizować tutaj będziemy tylko niektóre komponenty sytuacji dziecka, jakie rysują się w poszczególnych jej typach i różnicują zarazem proces uspołecznienia tych dzieci. Jak już wspomniano, badaniami objętych zostało 55 dzieci, które pochodziły z 34 rodzin. Wszystkie te dzieci w czasie badania były uczniami szkół podstawowych zlokalizowanych w interesującym nas rejonie miasta i zarazem uczestnikami Ośrodka Pracy Pozalekcyjnej przy ul. Grochowe Łąki. Uzyskane w wyniku badań materiały, dotyczące sytuacji społecznej dzieci, poddano przede wszystkim zabiegom klasyfikacyjnym, w wyniku których mogliśmy przyporządkować każdy z badanych przypadków do przyjętych wcześniej (na podstawie wstępnych czynności badawczych) typów sytuacji. W ten to sposób uzyskano trzy grupy dzieci i ich rodzin, które charakteryzowały się wspólnymi cechami odzwierciedlającymi ich sytuację społeczną w rodzinie. Ilościowo dane te przedstawiają się w sposób przedstawiony w tab. 1⁶.

Tabela 1

Cechy odzwierciedlające sytuację społeczną dzieci w rodzinie

Typ sytuacji	Liczba dzieci	Liczba rodzin
1. wychowawczo zachwiana	11	8
2. wychowawczo zaburzona	24	14
3. wychowawczo patologiczna	20	12
Razem	55	34

Chcąc aktualnie pokazać, jak w poszczególnych typach kształtowała się sytuacja społeczna dziecka, wskażemy przede wszystkim na warunki, w jakich aktualizowały się procesy uspołecznienia dzieci. Traktuję przy tym cały czas sytuację jako element środowiska i funkcjonującego w nim określonego układu rzeczy i zdarzeń odzwierciedlających się zarazem w osobowości społecznej dziecka⁷.

1. Charakterystyka rozmiarów alkoholizmu. Globalnym wyznacznikiem sytuacji społecznej dziecka jest oczywiście alko-

⁶ W dalszej części artykułu będę posługiwał się następującymi oznaczeniami: Typ 1 — odpowiada sytuacji wychowawczo zachwianej, typ 2 — sytuacji wychowawczo zaburzonej, typ 3 — sytuacji wychowawczo patologicznej.

⁷ S. Kowalski, *Rozwój mowy...*, s. 113, J. Szczepański, *Odmiany czasu teraźniejszego*. Warszawa 1973, s. 511 - 512.

holizm występujący w jego rodzinie. Dokonując w tym względzie prezentacji jego rozmiarów nie poddaję klinicznej analizie osobowości osób nadmiernie pijących, a skupiam się przede wszystkim na społecznych skutkach, jakie wywołuje on w funkcjonowaniu samej rodziny. To, że traktuję ojca czy matkę jako alkoholika, wydaje się być również uzasadnione w świetle definicji, jaką formułuje w tym względzie Światowa Organizacja Zdrowia. „Alkoholicy są to osoby pijące nadmiernie, u których zależność od alkoholu jest taka, że wykazują bądź wyraźne zaburzenia psychiczne, bądź też objawy zakłócające ich zdrowie fizyczne i psychiczne, ich stosunek z osobami drugimi i ich zachowanie się społeczne i ekonomiczne, bądź też wykazują objawy zwiastujące zaburzenia tego rodzaju”⁸. Analiza rozmiarów alkoholizmu w badanych rodzinach wykazuje, że zjawisko to występowało u wszystkich badanych ojców, przy czym 20 z nich było leczonych. Natomiast wśród 34 matek 15 używało napoi alkoholowych, w tym 3 spośród nich uznane są w środowisku za alkoholiczki, a 2 z nich były przymusowo leczone. Interesująco przedstawiają się również dane dotyczące częstotliwości upojenia alkoholowego. I tak w przypadku 15 matek używających napoi alkoholowych u 3 pojawiał się stan nietrzeźwości z częstotliwością średnio 1-2 razy w miesiącu. U pozostałych 12 w ogóle nie występował, bowiem używanie przez nich alkoholu było okazjonalne, związane najczęściej z różnymi uroczystościami rodzinnymi. U ojców natomiast stan ten nasilał się niewspółmiernie, przy czym w sytuacjach typu 1 i 2 pojawiał się szczególnie często. Dane te prezentuje tab. 2.

Tabela 2

Alkoholizm ojców

Typ sytuacji	Częstotliwość upojenia alkoholowego ojców			
	codziennie	kilka razy w tygodniu	raz w tygodniu	1 - 2 razy w miesiącu
1. wychowawczo zachwiana	1	3	2	2
2. wychowawczo zaburzona	5	9	—	—
3. wychowawczo patologiczna	5	7	—	—
Ogółem	11	19	2	2

Wskazane tu rozmiary alkoholizmu prowadziły w konsekwencji do dezorganizacji tych środowisk, przy czym poziom ich zaburzeń kształtuje się w sposób zróżnicowany, nasilając się w poszczególnych typach sytuacji.

2. Warunki materialne badanych rodzin. Istotnym czynnikiem wyznaczającym funkcjonowanie rodziny, a w tym również sytuację społeczną dziecka w jej ramach, są warunki materialne, w ja-

⁸ D. Soszyńska, *Alkohol a psychika*, Warszawa 1972, s. 31.

kich żyje rodzina. Czynniki ten nabiera szczególnego znaczenia właśnie w rodzinach dotkniętych alkoholizmem. Wiele badań prowadzonych nad tymi rodzinami podnosi problem ich materialnego niedostatku⁹. Znalazło to również potwierdzenie i w naszym przypadku. Dochody, jakimi dysponowała rodzina na swoje utrzymanie były znacznie zaniżone w stosunku do przeciętnej krajowej. I tak, gdy w gospodarstwach pracowniczych kraju w 1974 r. było 5,9% gospodarstw o dochodowości miesięcznej do 1000 zł na osobę, to w naszym przypadku takich gospodarstw było aż 72%¹⁰. Równocześnie poziom tych dochodów różnicował się w poszczególnych typach rodzin. I tak w rodzinach przypisanych do typu 1 było 62% rodzin, w których dochodowość na osobę nie przekraczała 1000 zł miesięcznie, w typie 2 takich rodzin było 70%, natomiast w typie 3 aż 82%. Liczby te dość jednoznacznie określają warunki materialne tych rodzin i stoją w ścisłej zależności z rozmiarami alkoholizmu, jaki w nich występował.

Sytuację materialną tych rodzin charakteryzują również jej warunki mieszkaniowe. Trudno tu wprowadzić szukać bezpośredniej zależności z rozmiarami alkoholizmu, niemniej duże zagęszczenie mieszkań, jakie tu występuje pogarsza jeszcze bardziej sytuację dziecka i całej jego rodziny. Warunki mieszkaniowe, w jakich żyły badane dzieci, są rzeczywiście bardzo trudne. Zagęszczenie izb prawie dwukrotnie przewyższa wskaźnik dla całej dzielnicy Starego Miasta. Wskaźnik ten w 1972 r. kształtował się w wysokości 1,16 osoby na izbę¹¹. Szczegółowe dane sytuacji mieszkaniowej badanych rodzin prezentuje tab. 3.

Tabela 3

Warunki mieszkaniowe badanych rodzin

Wielkość mieszkań	Sytuacja 1		Sytuacja 2		Sytuacja 3		Ogółem	
	liczba rodzin	średnio na izbę	liczba rodzin	średnio na izbę	liczba rodzin	średnio na izbę	liczba rodzin	średnio na izbę
1-izbowe	1	3,0	3	3,0	1	4,0	5	3,3
2-izbowe	2	2,5	—	—	8	1,9	10	2,2
3-izbowe	4	1,9	10	1,6	3	1,5	17	1,7
4-izbowe	1	0,7	1	2,0	—	—	2	1,4
Przeciętnie	·	2,0	·	2,2	·	2,5	·	2,2

3. Struktura badanych rodzin. Jeżeli traktować będziemy strukturę społeczną rodziny jako „względnie trwały układ stosun-

⁹ S. Batawia, *Społeczne skutki nalogowego alkoholizmu*, Warszawa 1951; I. Łobudzka, *Zjawisko alkoholizmu na tle procesu urbanizacji*, Wrocław—Warszawa 1974; A. Święcicki, *Społeczne skutki spożycia alkoholu*, Warszawa 1965.

¹⁰ Dane te uzyskano na podstawie przeliczeń dokonanych na podstawie Rocznika Statystycznego 1975, s. 93, tabela 16(137).

¹¹ Rocznik Statystyczny Miasta Poznania 1973, tab. 3(128) s. 165.

ków zachodzących w jej obrębie, a wynikający ze społecznie określonych ról jej członków"¹², to możemy z całą pewnością stwierdzić, że badane przez nas rodziny ulegały w tym względzie poważnym zaburzeniom. Pojawiający się u ich członków alkoholizm przyczyniał się przede wszystkim do nieadekwatnego, w stosunku do oczekiwań społecznych, pełnienia ról męża i ojca czy też ról żony i matki. W konsekwencji prowadziło to do kształtowania się mniej czy bardziej zachwianego układu stosunków między samymi rodzicami oraz między rodzicami a dziećmi, w szczególności zaś między ojcem albo matką alkoholikiem a dziećmi. Owe zaburzenia dezorganizowały badane rodziny nie tylko w sensie społecznym, ale również w sensie psychologicznym, co przejawiało się w osłabianiu lub wręcz zaniku więzi emocjonalnych pomiędzy poszczególnymi ich członkami, przy czym nasilały się one szczególnie w układzie ojciec-alkoholik a pozostali członkowie rodziny. I wreszcie jeszcze jeden aspekt wymaga tutaj podkreślenia, a mianowicie to, że wspomnianym zaburzeniom towarzyszyły negatywne wpływy, jakim poddawane było w poszczególnych rodzinach interesujące mnie dziecko. Analizując szczegółowe wyniki badań wskażemy przede wszystkim na skład osobowy tych rodzin i charakter stosunków w nich funkcjonujących. Wielkość tych rodzin w zasadzie nie odbiegała od modelu rodziny funkcjonującej w środowisku miejskim. Były to rodziny w większości dwupokoleniowe, w których wskaźnik dzietności kształtował się w granicach 2,6. Struktura ich była jednak w poważnym stopniu zaburzona. W większości były to rodziny niepełne, których stosunkowo najwięcej wystąpiło w 2 i 3 typie sytuacji. Zainteresowanie nasze rodzinami niepełnymi wynika z tego, że powodem ich rozbitcia był we wszystkich przypadkach pośrednio lub bezpośrednio alkoholizm ojca. Stąd też stanowią one ewidentny przykład społecznych skutków alkoholizmu, tkwiących w świadomości przede wszystkim dzieci i ich matek.

Tabela 4

Skład osobowy rodzin

Typ sytuacji	Rodzina pełna	Rodzina niepełna	Rodzina zastępcza
1. wychowawczo zachwiana	5	2	1
2. wychowawczo zaburzona	6	8	—
3. wychowawczo patologiczna	4	7	1
Ogółem	15	17	2

Wskazując na bezpośrednie przyczyny rozbitcia wyodrębnionych w tabeli 17 rodzin, trzeba stwierdzić, że w 5 przypadkach nastąpiło ono na skutek śmierci ojca (w tym 4 przypadki samobójstw). W 9 przypadkach

¹² S. Kowalski, *Socjologia wychowania* ..., s. 113 - 114.

został orzeczony rozwód, w 3 przypadkach nastąpiła separacja, a w jednym przypadku nie doszło do formalnego założenia rodziny.

Występujące tu rodziny zastępcze powołane zostały na skutek uprzedniego rozejścia się rodziców, przy czym w jednym z tych przypadków (w typie 1) nastąpiła dodatkowo śmierć matki, natomiast w drugim przypadku (w typie 3), w wyniku rozejścia się rodziców, sąd opiekuńczy nie widział ze względów wychowawczych możliwości pozostawienia dziecka przy którejś ze stron. W obu tych przypadkach rodzinę zastępczą stanowili dziadkowie dziecka. Ilustrowany tu materiał wskazuje częściowo na charakter stosunków, jakie panowały w poszczególnych typach rodzin. Chcąc jednak pokazać to bardziej szczegółowo, wskażę przede wszystkim na charakter stosunków istniejących między rodzicami oraz między rodzicami a dziećmi. W obu tych płaszczyznach stosunki ulegały poważnym zaburzeniom, dynamizując się szczególnie w rodzinach przypisanych do 2 i 3 typu sytuacji. I tak, z relacji samych badanych dzieci, jak i ich matek wynika, że w 34 rodzinach stosunki między rodzicami kształtowały się w sposób pozytywny tylko w pięciu przypadkach, natomiast w pozostałych 29 rodzinach były one negatywne, przy czym rejestrowanych tu 5 rodzin o pozytywnych stosunkach pojawiło się tylko w 1 typie sytuacji (na 8 badanych), natomiast w rodzinach przypisanych do 2 i 3 typu sytuacji miały one we wszystkich przypadkach charakter negatywny. W podobny sposób, może jedynie mniej drastyczny, kształtowały się stosunki między rodzicami a dziećmi. Tę płaszczyznę stosunków analizuję tutaj zarówno od strony każdego z rodziców z osobna, jak również od strony badanego dziecka. Szczegółowe dane prezentują w tym względzie tabele 5 i 6.

Tabela 5

Rodzice i dziecko

Typ sytuacji	Stosunek rodziców do dziecka						Ogółem dzieci
	pozytywny		obojętny		negatywny		
	ojciec	matka	ojciec	matka	ojciec	matka	
1. wychowawczo zachwiana	6	11	1	–	4	–	11
2. wychowawczo zaburzona	4	22	1	1	19	1	24
3. wychowawczo patologiczna	3	15	2	3	15	2	20
Ogółem	13	48	4	4	38	3	55

Wyniki obrazujące płaszczyznę stosunków między rodzicami a dziećmi, ujmowaną z punktu widzenia poszczególnych ich partnerów, kształtują się w zasadzie podobnie. Obserwujemy tu, że stosunki w układzie matka — dziecko są w zdecydowanej większości rodzin pozytywne, co jednak szczególnie zaznacza się w rodzinach przypisanych do typu 1 i 2. Jeśli natomiast traktować będziemy stosunki typu obojętnego jako zjawisko z punktu widzenia wychowawczego negatywne, to okazuje się, że

Tabela 6

Dziecko i rodzice

Typ sytuacji	Stosunek dziecka do rodziców						Ogółem dzieci
	pozytywny		obojętny		negatywny		
	ojciec	matka	ojciec	matka	ojciec	matka	
1. wychowawczo zachwiana	2	10	4	1	5	–	11
2. wychowawczo zaburzona	3	22	2	2	19	–	24
3. wychowawczo patologiczna	3	16	2	2	15	2	20
Ogółem	8	48	8	5	39	2	55

występujący i w tym układzie ich negatywny charakter pojawi się w nieco większej liczbie rodzin. Podłoże tego stanu rzeczy jest w każdym przypadku bardzo zróżnicowane. Jednak można zaobserwować tu prawidłowość, iż o tym wychowawczo negatywnym charakterze stosunków w płaszczyźnie matka — dziecko decydowały szczególnie zaburzone stosunki w układzie mąż — żona.

Analizując natomiast stosunki w płaszczyźnie ojciec — dziecko stwierdzamy, że kształtowały się one zdecydowanie negatywnie, nasilając się z kolei w sytuacjach typu 2 i 3.

Gdy jednak w tym układzie stosunki typu obojętnego uznamy jako negatywne, to okaże się, że we wszystkich prezentowanych tu grupach rodzin będą one kształtowały się szczególnie konfliktowo (w typie 1 sytuacja taka istnieje u 9 dzieci, w typie 2 u 21 dzieci, a w typie 3 u 17 dzieci). Tak więc analizowana tu struktura społeczna badanych rodzin okazała się strukturą w pełni konfliktową, przy czym nasilała się ona szczególnie w rodzinach przypisywanych do 2 i 3 typu sytuacji dziecka.

4. Przejawy dewiacji w badanych rodzinach. Wprawdzie na dewiacyjność badanych rodzin wskazywały już wyżej prezentowane wyniki, jednak w tym miejscu pragnę zilustrować dalsze jej zjawiska, których wpływ na kształtowanie się sytuacji dziecka wydaje się być bezsprzeczny. Przejawy wspomnianej dewiacyjności obserwowaliśmy u poszczególnych członków rodzin; odzwierciedlały się one jednak w funkcjonowaniu całej rodziny, przede wszystkim zaś w życiu dzieci, którym rodzina nie tylko nie gwarantowała odpowiedniego poziomu zaspokojenia potrzeb, lecz też narażała je na negatywne sposoby ich zaspokojenia. I tak w 12 przypadkach rodzin dzieci zetknęły się z kradzieżami, w 5 z rozbojami, w 5 z prostytutką, w 9 z samobójstwami, z czego 5 dokonany, w 1 przypadku dziecko było zmuszane przez ojca alkoholika do związków seksualnych. W sumie zjawiska te kumulowały się z różnym nasileniem aż w 26 rodzinach, ich brak natomiast występował tylko w 8 rodzinach, z których 5 należało do 1 typu sytuacji, a 3 do

typu 2. Ilustracją istniejącego w tym względzie stanu jest również karalność występująca w interesujących nas rodzinach. Dane te przedstawia tab. 7.

Tabela 7

Karalność w badanych rodzinach

Typ sytuacji	Karani			
	nikt	ojciec	matka	rodzeństwo
1. wychowawczo zachwiana	6	2	—	—
2. wychowawczo zaburzona	7	6	—	1
3. wychowawczo patologiczna	—	10	4	1
Ogółem	13	18	4	2

Dane powyższe dość jednoznacznie wskazują na kryminogenność analizowanych środowisk. Znamienne jest to, że w rodzinach przypisywanych do 3 typu, zjawiska dewiacji szczególnie nasiliły się i obejmowały wszystkie rodziny, a nawet w kilku przypadkach wskazywały na dewiacyjne zachowania obojga rodziców.

5. Stan opieki i kontroli nad dzieckiem. Istotnym składnikiem sytuacji społecznej dziecka w rodzinie, stanowiącym zarazem o poziomie jej wychowawczego funkcjonowania, jest kontrola i opieka nad dzieckiem. Traktujemy je tutaj wprawdzie w sposób bardzo zawężony, ograniczając się do charakterystyki udziału rodziny w organizacji czasu wolnego i pracy szkolnej dziecka. Braki, jakie w tym przypadku występują, rysowały się z różnym nasileniem w poszczególnych typach sytuacji. Najkorzystniej kształtował się udział rodziców w 1 typie sytuacji, gdzie stosunkowo najczęściej obserwować można ich zaangażowanie się w tą sferę obowiązków, natomiast najmniej korzystnie w 3 typie sytuacji. Generalnie można obserwować większe zainteresowanie się tymi sprawami matki niż ojca, chociaż w 3 typie sytuacji 1/4 dzieci nie była poddana kontroli i opiece żadnego z rodziców. Od tej zasady jednak w znacznym stopniu odbiegał udział rodziców w organizowaniu czasu wolnego swych dzieci. We wszystkich rodzinach był on znikomy zarówno ze strony matki, jak i ojca. Tym samym kwestia ta pozostawiona była dowolności dzieci, co prowadziło do tego, że spędzały one często swój czas na bezcelowym wałęsaniu się po ulicach, podwórzach, miejscach słabo kontrolowanych, a jedyną ich zorganizowaną rozrywką było kino. Stan opieki nad dziećmi ilustrują tab. 8 i 9, które zarazem ukazują udział każdego z rodziców w jej sprawowaniu.

Rysujący się tu w poszczególnych typach sytuacji dziecka zróżnicowany poziom udziału rodziców w sprawowaniu opieki nad własnymi dziećmi stanowi zarazem o brakach, jakie kształtują się w tym względzie, nawarstwiając się szczególnie w sytuacji typu 2, a przede wszystkim

Tabela 8

Opieka matki nad dzieckiem¹³

Typ sytuacji	Opieka matki			
	wyjątkowo troskliwa	zadowolająca	sporadyczna	brak
1. wychowawczo zachwiana	1	10	—	—
2. wychowawczo zaburzona	4	11	9	—
3. wychowawczo patologiczna	—	12	3	5
Ogółem	5	33	12	5

Tabela 9

Opieka ojca nad dzieckiem

Typ sytuacji	Opieka ojca			
	wyjątkowo troskliwa	zadowolająca	sporadyczna	brak
1. wychowawczo zachwiana	1	5	2	3
2. wychowawczo zaburzona	—	—	6	18
3. wychowawczo patologiczna	—	1	2	17
Ogółem	1	6	10	38

w typie 3. Tym samym sytuacja tych dzieci staje się szczególnie niepomyślna i stanowi łącznie z wszystkimi pozostałymi zaburzeniami, jakie się w tych typach kumulowały, o poważnym zagrożeniu procesu ich uspołecznienia, co w kilkunastu przypadkach znalazło już ewidentne potwierdzenie. Otóż w trakcie przeprowadzania wywiadów biograficznych z dziećmi okazało się, że 12 z nich miało kontakty ze środowiskiem przestępczym, z czego w 1 przypadku było to dziecko przypisywane do 1 typu sytuacji, w 3 przypadkach do 2 typu, natomiast w 8 przypadkach do typu 3. Ponadto 9 dzieci miało kontakty z MO lub sądem dla nieletnich z tytułu bądź podejrzeń o dokonanie przestępstwa (3 przypadki), bądź też z uwagi na dokonanie przestępstwa (6 przypadków). I znów stosunkowo największą liczbę takich dzieci — 5 przypadków — pojawiło się w 3 typie sytuacji.

6. Obowiązki domowe dziecka. Zakładana na wstępie hipoteza o wzroście poziomu obciążenia dziecka obowiązkami domowymi w poszczególnych typach sytuacji społecznej nie potwierdziła się w całej rozciągłości. Okazało się bowiem, że największe obciążenie tymi obowiązkami (w sensie ilości zaangażowanych dzieci) wystąpiło u dzieci

¹³ Przy ustalaniu stanu opieki rodziców nad dzieckiem wzięto pod uwagę czas nieobecności rodziców w domu w ciągu dnia, ich udział w organizowaniu i kontrolowaniu czasu wolnego oraz pracy szkolnej dziecka. Nasilenie się pod tym względem poszczególnych cech doprowadziło do wyodrębnienia występujących w tabelach kategorii.

przypisanych do 1 typu sytuacji, obniżając się stopniowo w następnych. Kiedy jednak poddano jakościowej analizie czynności, jakie dzieci mają obowiązek wykonywać w domu, sytuacja zupełnie się odwróciła. I tak u dzieci należących do 3 typu sytuacji pojawiały się obowiązki, które znacznie przewyższały ich możliwości pod tym względem. Poza stereotypowymi obowiązkami, jakie wchodzi w zakres roli dziecka, wykonywały one czynności lub funkcje głównego wykonawcy większości prac domowych (sprzątanie, robienie zakupów, przygotowywanie posiłków itp.) — 5 przypadków; jedyne go opiekuna rodzeństwa — 2 przypadki; samodzielnie zarobkującego lub pomagającego w pracy zarobkowej matki — 2 przypadki. W 2 typie sytuacji takich dzieci było już tylko 5, a w typie 1 tylko 1. W świetle wcześniej przytoczonych danych można postawić tu tezę, że wzrastająca w poszczególnych typach sytuacji dezorganizacja rodzin, wynikająca z coraz bardziej marginesowego udziału ojca w ich funkcjonowaniu, musiała w konsekwencji pociągnąć za sobą znaczny udział dziecka, które przy zwiększonych obowiązkach matki zmuszane było do podejmowania roli drugorzędnego, a nawet w kilku przypadkach pierwszorzędnego organizatora tej sfery życia rodziny. Te znaczne obciążenia musiały siłą rzeczy dezorganizować naukę własną dzieci i ich wypoczynek, rzutując z kolei na przebieg ich kariery szkolnej.

*

Trudno w naszym przypadku kusić się o formułowanie wniosków generalnych dotyczących sytuacji społecznej dziecka w rodzinie alkoholicznej. Populacja, na której przeprowadzono badania, była w sumie bardzo niewielka, a w dodatku pod względem stratyfikacyjnym mało zróżnicowana, bowiem dominowały tu rodziny o niskim statusie społecznym, o najniższym poziomie wykształcenia. Z tych też względów czynione tu podsumowanie może odnosić się do wspomnianej tylko populacji dzieci i ich rodzin. W świetle podanych tu wyników, dość jednoznacznie rysuje się zależność między rozmiarami alkoholizmu a poziomem dezorganizacji rodziny i kształtujących się na tym tle typów sytuacji społecznej dziecka. Oceniając z wychowawczego punktu widzenia warunki uspołeczniania się dziecka, jakie kształtowały się w poszczególnych typach sytuacji, można z całą pewnością stwierdzić, że były one niekorzystne. Wszakże w warunkach sytuacji wychowawczo zachwianej były one stosunkowo najmniej zaburzone we wszystkich jej sferach, przy czym w przypadkach znacznych dewiacji były one z powodzeniem równoważone wzmożonymi zabiegami kompensacyjnymi matki. W sytuacji wychowawczo zaburzonej oraz wychowawczo patologicznej natomiast, warunki przebiegu procesu uspołecznienia dzieci były w wyższym stopniu niekorzystne z tym jednak, że w porównaniu z poprzednim typem sytuacji różnicowały się z mniejszym nasileniem. Nie znaczy to bynajmniej, iż w każ-

dym z dwóch ostatnich typów nie występowały istotne różnice. Znaczący się one w szczególnym nasileniu zjawisk dewiacji w 3 typie sytuacji, określanej mianem wychowawczo patologicznej. Tym samym wyodrębnione tu i empirycznie zilustrowane kategorie dzieci, charakteryzujące się wspólnymi cechami procesu uspołecznienia, stwarzają dla praktyki pedagogicznej odrębny problem, wymagający odpowiednio zróżnicowanych zabiegów kompensacyjnych zarówno w stosunku do nich samych, jak również ich rodzin. Pozostawienie tych środowisk bez zorganizowanych interwencji wychowawczych nie zlikwiduje zagrożenia w społecznym dojrzewaniu dzieci, u których już i tak w wielu wypadkach obserwować możemy początki procesu wykolejania się.

LA SITUATION SOCIALE DE L'ENFANT DANS UNE FAMILLE ALCOOLIQUE

R é s u m é

Dans de nombreuses recherches sur les procès de déraillement des enfants et de la jeunesse, hors de nombreux facteurs déterminant ce procès, on est d'accord en soulignant le rôle de la famille à cet égard.

On distingue un rang de facteurs, qui avec une différente intensité désorganisent son fonctionnement. L'un d'eux ayant l'influence spécialement défavorable sur le procès de la socialisation de l'enfant est l'alcoolisme régnant dans son milieu familial.

L'objet des considérations de l'auteur est le problème suivant: à quelle mesure l'alcoolisme dans une famille désorganise son fonctionnement et comment se forme sur ce fond la situation sociale de l'enfant. On a embrassé par des recherches 55 enfants, d'origine des famille touchées par le phénomène de l'alcoolisme, dont la situation sociale l'auteur a constaté sur la base des influences se reflétant dans la biographie de l'enfant du milieu de famille troublé, du point de vue éducatif et sur le fondement de la fonction elle-même de la famille alcoolique et sur des conditions créées par elle pour le déroulement de leur procès de la socialisation.

S'appuyant sur les recherches préliminaires il présente une typologie de la situation sociale de l'enfant dans la famille, en isolant à cet égard 1) la situation éducative ébranlée, 2) éducativement troublée, 3) éducativement pathologique. Ensuite à la lumière de types de la situation acceptés il donne, en s'appuyant sur le matériel de recherche ramassé, une caractéristique plus proche.

En partant de la caractéristique de l'étendue de l'alcoolisme dans les familles examinées, il montre sur ce fond les conditions matérielles de ces familles, leur structure sociale, l'état de la protection et du contrôle sur l'enfant et les devoirs domestiques de l'enfant. Les résultats ainsi présentés, démontrent d'une manière sûre, que les conditions de la socialisation de l'enfant, des types particuliers des situations, se forment infavorablement du point de vue éducatif.

Et comme dans le Ier type de la situation (éducativement ébranlée) elles sont relativement le moins troublées dans toutes leurs sphères, dans les deux autres — éducativement troublée et éducativement pathologique elles se présentent spécialement infavorablement, en atteignant surtout dans le IIIe type de la situation (éducativement pathologique) le caractère bien déviateur.